

مقایسه تحلیلی سه چاپ کتاب الرجال برقی

سیدعلی آقایی*

الطبقات / شیخ احمد بن محمد البرقی؛ تحقیق ثامر کاظم خفاجی - قم: مکتبه سماحة آية الله العظمی المرعشی، ۱۴۲۸ ق.

چکیده

کتاب الرجال برقی از آثار کهن رجالی شیعه است که تاکنون سه بار (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۳ ش؛ قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۹ ق؛ کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۴۲۸ ق) تصحیح و منتشر شده است. در نوشتار حاضر پس از معرفی اجمالی خاندان برقی، و بحث درباره صحت انتساب کتاب الرجال به احمد بن محمد برقی (متوفی ۲۷۴ یا ۲۸۰)، سه چاپ مختلف کتاب با هم مقایسه و میزان دقت، اعتبار و کیفیت آنها تحلیل شده است. نتیجه حاصل از این بررسی آن است که با گذشت افزون بر ۴۵ سال از انتشار نخستین تصحیح این کتاب، همچنان چاپ دانشگاه تهران از حیث اعتبار، دقت در ضبط اعلام و فواید رجالی بر چاپ‌های بعدی برتری دارد.

کلیدواژه: احمد بن محمد برقی، کتاب الرجال، روش تصحیح انتقادی و قیاسی.

کتاب الطبقات للشیخ احمد بن محمد البرقی سومین تصحیح و چاپ از کتاب الرجال برقی است. این کتاب نخستین بار در ۱۳۴۲ از سوی انتشارات دانشگاه تهران منتشر شده و انتشارات کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی، پس از ۴۵ سال برای بار سوم به چاپ این کتاب اقدام کرده است. به این بهانه، در نوشتار حاضر به تحلیل تطبیقی این

*. دانشجوی دوره دکتری تخصصی علوم قرآن و حدیث، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات.

سه چاپ پرداخته شده است. اما پیش از آن نگاهی اجمالی به زندگی نامه برقی می‌اندازیم.

شرح حال

ابوجعفر احمد بن محمد بن خالد بن عبدالرحمان برقی، مشهورترین فرد از خاندان برقی است. محمد بن علی، جدّ اعلای احمد برقی، کوفی بود که به دلیل شرکت در قیام زید بن علی به دستور یوسف بن عمر ثقفی حاکم وقت کوفه، دستگیر و کشته شد و عبدالرحمان همراه فرزند خردسالش از کوفه گریخت و روانه قم شد و در روستای برقرود سکونت گزید. پدر احمد برقی، ابو عبدالله محمد بن خالد بن عبدالرحمان در همین روستا زاده شد و شهرت او و خاندانش به برقی از همین روست. پدر و پسر هر دو از راویان و دانشمندان مشهور این خاندان اند^۱ و گاهی برای تشخیص این دو از یکدیگر، پدر را «برقی کبیر» و پسر را «برقی صغیر» خوانده‌اند. برقی کبیر از اصحاب امام کاظم، امام رضا و امام جواد علیهم السلام دانسته شده است، هر چند با وجود کثرت روایات تنها دو روایت از امام جواد علیه السلام نقل کرده است. با توجه به اینکه او را از اصحاب امام هادی علیه السلام ذکر نکرده‌اند، ظاهراً روزگار آن حضرت را درک نکرده یا در سال‌های آغاز امامت وی (سال ۲۲۰) درگذشته است.

تاریخ دقیق ولادت برقی صغیر (احمد بن محمد) معلوم نیست. علمای رجال او را از اصحاب امام جواد و امام هادی علیهما السلام دانسته‌اند. ولی در اسناد روایات منقول از او، ذکری از این دو امام نیست. تنها در روایتی آمده که برقی به عسکر (= سامرا) سفر کرده و در آنجا پیکی از جانب «رجل» نزدش آمده است که قرائن حاکی از آن است که مراد از «رجل» امام هادی علیه السلام بوده است.

برقی نزد دانشمندان بسیاری درس آموخت و از آنان روایت کرد.^۲ نگاهی به مشایخ روایی او نشان می‌دهد که عمده تحصیلات وی در کوفه بوده است.^۳ روایت فراوان برقی از محدثان بغدادی نیز می‌رساند که وی احتمالاً همزمان با سفر به سامرا، به بغداد هم سفر کرده است.^۴ علمای رجال، برقی را به وثاقت و اعتماد ستوده‌اند. با این همه در میان مشایخ او راویان ضعیف دیده می‌شوند.^۵ روایت وی از ضعفا و اعتمادش بر احادیث مرسل موجب شد که علمای معاصرش در قم بروی خرده گیرند تا جایی که احمد بن محمد بن عیسی، رئیس قمیان وی را از قم تبعید کرد ولی پس از مدتی او را به

قم بازگرداند و از وی پوزش خواست و حتی در تشییع جنازه برقی پابرنه و بدون عمامه حاضر شد تا رفتار پیشین را جبران کند. وفات برقی را ۲۷۴ یا ۲۸۰ ق ذکر کرده‌اند که دومی صحیح‌تر است.

احمد برقی در آثار حدیثی جایگاه ویژه‌ای دارد. در کتب اربعه و دیگر کتب روایی شیعه، احادیث او بسیار است. کلینی به واسطه «عدة من اصحابنا» از وی روایت می‌کند که عبارتند از: علی بن ابراهیم، علی بن محمد بن عبدالله نوه دختری او، احمد بن عبدالله نوه پسر او و علی بن حسن.^۶

برقی کتاب‌های بسیاری نگاشته است که مهم‌ترین آنها محاسن، مرجع دانشمندان بوده است. فهرست عناوین اجزای محاسن با تفاوت‌هایی در رجال نجاشی و فهرست شیخ طوسی آمده است. از اجزای محاسن تنها یازده باب (= کتاب) باقی مانده که رساله‌هایی است مشتمل بر احادیثی با مضامین کلامی، اعتقادی، اخلاقی، اجتماعی و مطالب دیگر. با توجه به فقدان بیشتر اجزای کتاب نمی‌توان دقیقاً از محتوای آن آگاه شد ولی وجود عناوین رجال‌شناسی چون «طبقات الرجال» و عناوین تاریخی مانند «اخبار الامم»، «تاریخ»، «انساب» و «مغازی النبی» در این مجموعه و تنوع موجود در اسامی دیگر باب‌های آن از جمله: «الشعر و الشعراء»، «النحو»، «النجوم»، «البلدان و المساحة»، «الأزهریر» (شکوفه‌ها)، «أفانین» (هنرها)، «الحیل»، «الطیرة» و جز اینها شکل دایرة‌المعارف‌گونه آن را نمایان می‌سازد. با وجود تصریح شیخ طوسی و نجاشی به اینکه تألیفات برقی منحصر به محاسن نبوده است، نمی‌توان آثار برقی را جز کتاب‌های محاسن به یقین شناسایی کرد. به علاوه معلوم نیست که آیا هیچ یک از کتاب‌های نام برده شده در فهرست محاسن کتاب مستقلی نیز بوده است یا خیر.^۷

مؤلف رجال البرقی

کتابی به نام رجال البرقی در دست است که برخی آن را به محمد بن خالد (برقی کبیر) و بیشتر به احمد بن محمد بن خالد (برقی صغیر) نسبت داده‌اند و به نام او نیز چاپ شده است. هرچند در اجزای محاسن نام‌هایی چون «الرجال»، «الطبقات» و «طبقات الرجال» دیده می‌شود، قرائنی چند نشان می‌دهد که این کتاب بعدها تألیف شده و نوشته علی بن احمد بن عبدالله، از نوادگان برقی یا به احتمال بیشتر نوشته پدر وی احمد بن عبدالله، نوه برقی است که به سبب تشابه اسمی وی با نام جدش به برقی نسبت داده شده

است. البته ابن ندیم یک کتاب الرجال هم به برقی پدر نسبت داده است با این توصیف «فیه ذکر من روی عن امیرالمؤمنین علیه السلام».^۸ بر فرض درستی این نسبت، ممکن است این کتاب همین باب از رجال البرقی موجود باشد که بعداً نوازش آن را تکمیل کرده باشد. بنابراین با اینکه کتاب الرجال بنا بر مشهور به برقی صغیر نسبت داده شده، قرائن و شواهدی هست که در صحّت این انتساب تردید ایجاد می‌کند:

۱. اگر مؤلف کتاب رجال البرقی را احمد بن محمد بن خالد برقی (برقی صغیر) بدانیم، در این صورت در کتاب مواردی هست که دلالت بر سماع یا نقل قول او از شاگردانش می‌کند. مثلاً هنگام ذکر بعضی از عناوین نظیر: «عبیدالله بن عبدالله نخعی»، «سلیمان بن خالد بجلی» و «فضیل بن سکره» به کتاب «سعد بن عبدالله بن ابی خلف اشعری قمی» (متوفی ۳۰۱/۲۲۹) استناد شده است، در حالی که سعد از احمد بن محمد بن خالد روایت کرده است؛ یعنی برقی صغیر، شیخ سعد بوده است و استناد به کتاب شاگرد غریب می‌نماید.^۹ مثال دیگر: در عنوان «عبدالله بن جعفر حمیری» در باب اصحاب امام حسن عسکری (ع) تصریح شده که از او این روایت را شنیده است (سمعت منه «بافتح»). این فرد همان مؤلف قرب الاسناد و شیخ قمیان است که از احمد بن محمد برقی روایت می‌کند و بنابراین برقی شیخ او بوده و سماع از تلمیذ معمول نیست.^{۱۰} البته در مصطلح الحدیث عنوان «روایت الاکابر عن الاصاغر» وجود دارد و کسانی به تألیف کتاب در این باره پرداخته‌اند. ولی همین عنوان و نگارش کتاب مستقل از نادر و غریب بودن این سنخ از روایت حکایت دارد.

۲. در کتاب حاضر، برقی پدر و پسر، هر دو ذکر شده‌اند بدون اینکه تصریح شده باشد که این دو با مؤلف کتاب چه نسبتی دارند؟ در حالی که متداول است که مصنف هنگام ذکر نام خود در کتاب، به این موضوع اشاره کند.^{۱۱} از این قرائن چنین حاصل می‌شود که این کتاب تألیف برقی (پدر یا پسر) نیست بلکه تألیف احمد بن عبدالله بن احمد نوه برقی صغیر و از مشایخ کلینی یا علی بن احمد بن عبدالله نتیجه برقی و استاد صدوق است. از آنجا که سعد بن عبدالله اشعری و عبدالله بن جعفر از شاگردان برقی صغیر بوده‌اند، احتمال نخست قوی تر می‌نماید زیرا در این صورت سعد و حمیری معاصر پسرش عبدالله بوده و در طبقه مشایخ نوه قرار می‌گیرند که به سبب تشابه اسمی وی با نام جدش، کتاب وی به برقی صغیر نسبت داده شده است.^{۱۲}

درباره چاپ‌های کتاب الرجال

چاپ نخست. کتاب الرجال نخستین بار در سال ۱۳۴۲ ش / ۱۳۸۳ ق توسط سید کاظم موسوی میاموی و زیر نظر سیدجلال‌الدین محدث ارموی تصحیح و همراه با رجال ابن داود از سوی انتشارات دانشگاه تهران چاپ شده است.^{۱۳} تصحیح این کتاب نخست بر مبنای سه نسخه صورت گرفته است که دو نسخه مربوط به کتابخانه شخصی محدث ارموی (به تاریخ‌های ۱۰۲۱ و ۱۳۳۶ ق)، و یک نسخه از کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی بوده است. مصحح پس از اتمام کار تصحیح به نسخه چهارمی دست یافته که مطالبی از آن را در استدراک کتاب آورده است، هرچند مشخصات نسخه اخیر را ذکر نکرده است.^{۱۴}

ویژگی‌های چاپ نخست:

روش تصحیح چاپ نخست، انتقادی و مبتنی بر نسخه‌هایی است که در مقدمه کتاب به آنها اشاره شده است. مصحح در پاورقی به نسخه بدل‌ها اشاره کرده و چنانچه مطلبی را در متن اصلاح کرده، در پاورقی آن را متذکر شده و اگر در متن چیزی افزوده داخل قلاب [ ] قرار داده و غالباً سبب آن را در پاورقی توضیح داده است. مصحح همچنین در مواردی که در صحت متن نسخه‌ها تردید داشته، یا آنچه در متن آمده با منابع دیگر متفاوت بوده است، آن را در پاورقی ذکر کرده است.

علاوه بر این، مصحح با بهره‌گیری از تنفیح المقال مامقانی، تهذیب الأسماء نوی، اشتقاق ابن درید، قاموس فیروزآبادی و خلاصه علامه حلی ضبط دقیق اسامی را نیز مشخص کرده است. برخی توضیحات درباره اسامی یا معانی واژگان نیز از دیگر فواید چاپ نخست است که در پاورقی آمده است.^{۱۵}

مصحح در متن کتاب اسامی را با نقطه از هم تفکیک کرده است و در پایان نیز بخشی با عنوان «اعلام الكتاب» تدارک دیده که فهرست اعلام کتاب است. در این فهرست تنها اسامی اصحاب معصومان، به همراه رمز نام معصوم آمده و از دیگر اسامی مذکور در متن یا پاورقی‌ها صرف نظر شده است. فهرست اعلام شماره گذاری هم شده و نهایتاً به عدد ۱۴۵۱ ختم شده است و از آنجا که موارد تکراری در شمارش نیامده است حاکی از تعداد روایات و یاران معصومان علیهم‌السلام مذکور در کتاب برقی است.

چاپ دوم. این کتاب مجدداً در سال ۱۴۱۹ ق با تحقیق جواد قیومی اصفهانی از

سوی مؤسسه النشر الاسلامی در قم منتشر شده است.^{۱۶} این چاپ مزین به مقدمه‌ای در شرح حال ابوجعفر احمد بن محمد بن خالد برقی و بحث درباره انتساب این کتاب به وی است که خلا آن در چاپ نخست محسوس است. با اینکه محقق به درستی در مقدمه تأکید کرده است که انتساب کتاب رجال به برقی صغیر (احمد بن محمد) نادرست است^{۱۷} ولی این مطلب در عنوان کتاب اعمال نشده و هم چنان در صفحه عنوان کتاب آمده است: «رجال البرقی، تألیف الشیخ ابوجعفر احمد بن محمد بن خالد برقی»؛ در حالیکه انتظار می‌رفت این موضوع دست‌کم با عبارت «منسوب به» یا نظیر آن در صفحه عنوان کتاب انعکاس یابد.

محقق در مقدمه تأکید کرده است که برای تحقیق این کتاب، به نسخه جدیدی دست نیافته و چاپ جدید بر مبنای همان چهار نسخه پیشین صورت گرفته است.^{۱۸} اما در مقدمه هیچ اشاره‌ای به نحوه استفاده از نسخه‌ها نشده است. با مقایسه این چاپ و چاپ نخست به نظر می‌رسد روش محقق آن، تصحیح قیاسی بوده است، به این معنا که آنچه صحیح دانسته در متن آورده است و البته در اغلب موارد به نسخه بدل‌ها نیز اشاره‌ای نشده است. مصحح چاپ نخست نیز در مواردی تصحیح قیاسی انجام داده است، ولی در پاورقی به آنچه در نسخه‌ها آمده اشاره کرده و منبع و معیار تصحیح خود را نیز یاد آور شده است. محقق چاپ دوم این تصحیحات را عیناً در متن آورده بی آن که در پاورقی توضیح دهد. برای نمونه، مواردی در زیر آمده است:

۱۴۱۹، ص ۳۵: «عبیدالله بن ابی رافع»؛ قس ۱۳۸۳، ص ۴، پاورقی ۹: «فی النسخ «عبدالله» و الصواب ما اثبتناه و هو المنقول عن البرقی فی الخلاصة...».

۱۴۱۹، ص ۳۷: «عبدالله و رباح ابنا الحارث من بکر بن وائل»؛ قس ۱۳۸۳، ص ۵: «عبدالله و رباح ابنا الحارث بن بکر بن وائل» و پاورقی ۱۲: «الف» «وابل» بالباء و هو سهو. اقول: لعل الصحيح «ابنا الحارث من بکر بن وائل» و ان اتفقت المراجع علی ما اثبتناه.»

۱۴۱۹، ص ۳۹: «نميلة الهمدانی»؛ قس ۱۳۸۳، ص ۷، پاورقی ۱: «الف» «تميلة» بالباء المثناة الفوقية. ب، ج: «عبلة» و الضبط من التنقيح.»

۱۴۱۹، ص ۴۱: «حذيفة بن أسيد الغفاری»؛ قس ۱۳۸۳، ص ۷، پاورقی ۶: «النسخ «اسد» بدون الياء. و صرح ابن جحر فی الاصابة بفتح الهمزة و الظاهر من الممقانی ضمها (مصغراً).»

- ۱۴۱۹، ص ۴۱: «ابورزین الاسدی»؛ قس ۱۳۸۳، ص ۷، پاورقی ۷: «الف»: «ابوزر بن»، ب، ج: «ابوذرین» و کلها تحریف».

- ۱۴۱۹، ص ۴۷: «الحکم بت عتیبة»؛ قس ۱۳۸۳، ص ۹، پاورقی ۴: «النسخ: حکیم بن عینة».

- ۱۴۱۹، ص ۵۳: «عیسی بن ابی منصور القرشی»؛ قس ۱۳۸۳، ص ۱۲، پاورقی ۱۱: «الف: محرر، ب: محری، ج: مجری».

مشابه موارد قبل، درباره عناوینی که مصحح چاپ نخست افزوده‌ای داخل قلاب [ ] در متن آورده نیز دیده می‌شود. بدین معنا که محقق چاپ دوم عیناً همان افزوده را (البته نه داخل قلاب بلکه به عنوان بخشی از متن) آورده است و در این باره هیچ توضیحی در پاورقی نیست. برای نمونه:

۱۳۸۳، ص ۱۳-۱۴: «یونس [ابن] خال ابی المستهل، قس ۱۴۱۹، ص ۵۷: ۱۳۸۳، ص ۱۷ «یحیی بن [ابی] القاسم»، قس ۱۴۱۹، ص ۶۴: ۱۳۸۳، ص ۱۷: عبدالمؤمن بن القاسم [اخو] ابی مریم، قس ۱۴۱۹، ص ۶۴: ۱۳۸۳، ص ۱۹: «اسماعیل بن [ابی] عبدالله، قس ۱۴۱۹، ص ۶۷: ۱۳۸۳، ص ۲۰: «محمد بن [اسحاق ابن] یسار»، قس ۱۴۱۹، ص ۶۸: ۱۳۸۳، ص ۲۷: «آدم بن عبدالله [بن سعد] الاشعری»، قس ۱۴۱۹، ص ۸۰: ۱۳۸۳، ص ۲۷: «یکنی [با] اسحاق»، قس ۱۴۱۹، ص ۸۱. این موارد بسیار زیاد است و در هر چند صفحه از کتاب یکی دو مورد دیده می‌شود.

در مواردی هم که در پاورقی، مطالبی ناظر به نسخه‌ها آمده، مراد محقق دقیقاً روشن نیست. مثلاً عبارت «کذا فی النسخ» بارها در پاورقی‌ها تکرار شده است.^{۱۹} ظاهراً محقق زمانی از این تعبیر استفاده کرده که در مورد آنچه در متن آورده، تردید داشته و به همین سبب در اغلب موارد بر مبنای دیگر منابع و مراجع احتمال صحیح‌تر را ذکر کرده است.^{۲۰} اما این تعبیر لزوماً بدین معنا نیست که در همه نسخه‌ها عبارت یکسان آمده است. مثلاً ص ۵۴: «سالم، ابومخلد الحنط»، پاورقی ۳: «کذا فی النسخ و فی بعضها: الخیاط» که با مقایسه با چاپ ۱۳۸۳، ص ۱۲، پاورقی ۱۴ معلوم می‌شود مراد از بعضی نسخه‌ها، نسخه الف بوده است. نمونه دیگر ص ۵۵: «الحسن بن ابی حبیش»، پاورقی ۱ است اما با مراجعه به چاپ نخست (ص ۱۳، پاورقی ۱) در می‌یابیم که در نسخه ب و ج «ابی حبیس» آمده که محقق چاپ دوم به آن اشاره نکرده است.

گاهی هم به نسخه اصل اشاره شده، ولی مراد از آن مشخص نیست. مثلاً: ص ۳۱،

پاورقی ۱ آمده: «فی الاصل: و الاصل فیهم معروف»، اما با مقایسه با چاپ ۱۳۸۳، ص ۲ نیز مراد از اصل روشن نمی‌شود. زیر این عبارت عیناً در متن آمده و مصحح نسخه بدلی ذکر نکرده است. مثال دیگر: ص ۳۶، پاورقی ۳: «و فی الاصل: بنوالجعد»؛ قس ۱۳۸۳، ص ۵، پاورقی ۴: «ب، ج:» «بنوالجص» که ظاهراً در این مورد، مراد از اصل، نسخه الف است.

گاهی نیز رمز (خ ل) یا (خ) برای اشاره به نسخه بدل‌ها به کار رفته که باز هم منظور از آنها روشن نیست. با مقایسه رمزهای به کار رفته در این چاپ و رموز الف، ب، ج در چاپ اول هم نتایج ضد و نقیضی حاصل می‌شود. مثلاً یکجا (خ ل)، معادل نسخه‌های ب و ج در چاپ نخست است،^{۲۲} و جای دیگر (خ ل) دلالت بر نسخه الف می‌کند^{۲۳} و گاه منظور همه نسخه‌هاست.^{۲۴}

محقق در مقدمه درباره انگیزه خود از تحقیق مجدد این اثر (به رغم عدم دستیابی به نسخه‌ای جدید) گفته است که چون عناوین کتاب (اسامی رجال) به ترتیب الفبایی ذکر نشده و تصحیف و تحریف زیادی در آنها رخ داده است، در تحقیق تازه اسامی رجال (که در نسخ خطی و چاپی مصون از سقط و تحریف نمانده‌اند)، بر مبنای دیگر کتب رجال، تاریخی یا حدیثی اصلاح شده^{۲۵} و توضیح آنها در پاورقی آمده است. همچنین محقق اسامی اصحاب پیامبر و ائمه علیهم السلام را به تفکیک هر معصوم و نیز به صورت مسلسل شماره گذاری کرده، که نهایتاً به شمارش وی به ۱۷۰۷ تن رسیده است.^{۲۶} نگارنده، با مقایسه کامل میان چاپ اول و دوم، آنچه محقق تحریفات و تصحیفات خوانده، گردآورده است تا میزان دقت و اعتبار چاپ دوباره اثر روشن شود. تفاوت‌های چاپ اول و دوم را می‌توان در موارد زیر دسته‌بندی کرد:

۱. تفاوت در ضبط اسامی

- تمام مواردی که در چاپ نخست «ابن» آمده، در چاپ دوم به «بن» تبدیل شده است.^{۲۷}

- نام‌های «عبدالرحمن» به «عبدالرحمان» تبدیل شده است.

- تمام اسامی «حسن»، «حسین»، «حکم»، «حارث»، «جارود» و... که در چاپ نخست بدون الف لام آمده، در چاپ دوم الف لام گرفته‌اند.^{۲۸} و البته اغلب موارد فوق بدون توضیح محقق است.

- تفاوت در ضبط القاب، که عبارتند از:

ص ۴۵: الجرمی به جای الحرمی، ص ۵۰: الحصرمی به جای الحضرمی، ص ۶۱: الازرق به جای الازرق، ص ۶۴: الارجانی به جای الارحاف*، ص ۶۸: مولی بنی شیبان به جای مولی شیبان، ص ۷۳: الارجانی به جای الارجافی، ص ۸۲: مولی بنی تغلب به جای مولی تغلب، الجریری به جای الحریری*، ص ۸۴: مولی النخع به جای مولی جعفر، ص ۸۶: الجریری به جای الحریری*، ص ۹۲: الحنط به جای الخياط*، ص ۹۸: الزام به جای الرامی، ص ۱۰۵: السبعی به جای السجی*، ص ۱۰۷: الحمال به جای الجمال، ص ۱۱۲: الخياط به جای الحنط*، ص ۱۳۹: المغازی به جای المعاذی.

- تفاوت در ضبط نام‌ها، که عبارتند از:

ص ۷۱: عبدالله بن الولید به جای عبيدالله بن الوليد، ص ۷۵: عبدالرحيم سعدان بن مسلم به جای عبدالرحيم بن سعدان بن مسلم*، ص ۷۶: القاسم بن سليمان به جای القاسم بن سالم*، ص ۸۵: عيسى بن الفرّج به جای عيسى بن ابي الفرّج*، ص ۸۹: سالم بن الاشل به جای سالم بن الاسد*، ص ۹۰: ابوجميلة به جای ابوجميل، ص ۹۴: عمر بن رباح به جای عمر بن رباح*، ص ۹۵: عمران ابورقيبة به جای عمران ابورقية، ص ۹۹: حکم بن ابي خلاد به جای حکم بن [حکيم بن] ابي خلاد*، ص ۱۲۷: بکر بن محمد به جای حماد ابي بکر بن محمد*، ص ۱۳۰: محمد بن يحيى به جای محمد بن بحر*، ص ۱۳۲: ابنا سعيد بن حماد به جای ابنا سعيد بن حماد بن سعيد، المختار به جای موسى المختار*، ص ۱۳۹: يحيى بن محمد به جای ابويحيى بن محمد*، ص ۱۴۱: الحسن بن الحسين به جای على بن الحسن بن الحسين*، ص ۱۴۶: سعيدة به جای سعية*.

و تنها درباره مواردی که علامت (*) دارند، سبب و مرجع تغيير ضبط نام‌ها، کنیه‌ها و القاب توضیح داده شده است.

۲. تفاوت در تفکیک اعلام

بدین معنا که برخی از عناوینی که در چاپ نخست نام و کنیه و لقب یک فرد تلقی شده بوده، در چاپ دوم دو و گاه سه عنوان مستقل لحاظ شده و جداگانه شماره گذاری شده‌اند. همچنین در مواردی برای دو عنوان مستقل در چاپ نخست، عنوان واحدی در چاپ دوم در نظر گرفته شده‌اند. البته محقق چاپ دوم، تنها درباره مواردی که علامت* دارند توضیحی در پاورقی آورده است و فهم سبب باقی موارد را به خواننده واگذار

کرده است! این تفاوت‌ها در ذیل فهرست شده‌اند:

- ۱۳۸۳- ص ۳: ابوبرزة جابر بن عبدالله ← ۱۴۱۹، ص ۳۲: ۱۰- ابوبرزة، ۱۱- جابر بن عبدالله
- ۱۳۸۳- ص ۷: ابوجميلة عنبسة بن جبیر ← ۱۴۱۹، ص ۳۹: ۸۰- ابوجميلة، ۸۱- عنبسة بن جبیر
- ۱۳۸۳- ص ۷: ابوماوية [بن] وهب بن الأجدع بن راشد ← ۱۴۱۹، ص ۳۹: ۸۲- ابوماوية، ۸۳- وهب بن الأجدع بن راشد
- ۱۳۸۳- ص ۷: ابوسخيلة عاصم بن طریف ← ۱۴۱۹، ص ۴۰: ۸۴- ابوسخيلة، ۸۵- عاصم بن طریف*
- ۱۳۸۳- ص ۹: عامر بن النمط. ابويحيى [ابان بن ابى عياش الحذاء و هو ابن ابى المقدمان بن هرم الفارسی] ← ۱۴۱۹، ص ۴۷: ۲۸- عامر بن النمط، ابويحيى، ۲۸- ابان بن ابى عياش، ۲۹- (ثابت) الحذاء و هو ابن ابى المقدمان بن هرم الفارسی
- ۱۳۸۳- ص ۱۰: يعقوب بن جعفر بن شعيب بن ميثم الاسدى ← ۱۴۱۹، ص ۵۱: ۴۲- يعقوب بن جعفر، ۴۳- (يعقوب) بن شعيب بن ميثم الاسدى*
- ۱۳۸۳- ص ۱۴: ابوالبلاد ابواسماعيل من قيس بن ثعلبه ← ۱۴۱۹، ص ۵۸: ۱۶۳- ابوالبلاد، ۱۶۴- ابواسماعيل، من قيس بن ثعلبه^{۲۹}
- ۱۳۸۳- ص ۱۶: ابو محمد بندار. المستنير الجعفی ← ۱۴۱۹، ص ۶۱: ۲۱۵- ابو محمد بندار المستنير الجعفی
- ۱۳۸۳- ص ۲۳: عبيد جهنى. يعفور الخزاز روى عنه يونس بن يعقوب ← ۱۴۱۹، ص ۷۴: ۱۷۹- عبيد الله بن يعقوب الخزاز روى عنه يونس بن يعقوب
- ۱۳۸۳- ص ۲۵: عبدالعزيز بن الحجاج روى عنه ابراهيم بن عبدالسلام ابن عبدالرحمن بن نعيم الازدى ← ۱۴۱۹، ص ۷۶: ۲۱۰- عبدالعزيز بن الحجاج روى عن ابى ابراهيم عليها السلام، ۲۱۱- عبدالسلام بن عبدالرحمن بن نعيم الازدى*
- ۱۳۸۳- ص ۲۵: القاسم بن شريك. المفضل بن عمر ← ۱۴۱۹، ص ۷۶: ۲۱۵- القاسم، شريك المفضل بن عمر*
- ۱۳۸۳- ص ۲۶: حسن بن رباط الصيقل وكنيته ابوالوليد^{۳۰} ← ۱۴۱۹، ص ۷۸: ۲۵۴- الحسن بن رباط، ۲۵۵- (الحسن بن زياد) الصيقل وكنيته ابوالوليد*
- ۱۳۸۳- ص ۲۶: الحسين بن الحر الخراسانى ← ۱۴۱۹، ص ۷۹: ۲۷۶- الحسين بن الحر، ۲۷۷- (الحسين) الخراسانى*

- ۱۳۸۳، ص ۳۸: صباح مولى عثمان بن جبیر روى عنه یونس بن یعقوب ←
 ۱۴۱۹، ص ۹۷: ۵۶۹- صباح، مولى عثمان، ۵۷۰- جبیر روى عنه یونس بن یعقوب*
 - ۱۳۸۳، ص ۳۹: عیثم بن اسلم. عیثم النحاس^{۳۱} ← ۱۴۱۹، ص ۹۹: ۶۰۴- عیثم
 بن اسلم النحاس
 - ۱۳۸۳، ص ۳۹: مدرک الحضرمی [مدرک بن عبدالرحمن] ← ۱۴۱۹، ص ۱۰۰:
 ۶۱۹- مدرک الحضرمی بن عبدالرحمان
 - ۱۳۸۳، ص ۴۰: سنان ابو عبدالله ابن سنان بن طریف^{۳۲} ← ۱۴۱۹، ص ۱۰۲:
 ۶۴۷- سنان، ابو عبدالله، ۶۴۸- سنان بن طریف، ۱۳۸۳
 - ۱۳۸۳، ص ۴۳: ابو یزید قدامة بیاع الخمیس. ابو یزید الحبرى كان عبداً [و] كاتب
 ← ۱۴۱۹، ص ۱۰۷: ۷۳۹- ابو یزید، ۷۴۰- قدامة، بیاع الخمیس، ابو یزید الحبرى كان
 عبداً (و) كاتب*
 - ۱۳۸۳، ص ۴۴: العلاء بن المنقذ بن ابى عمران الطیب ابن عبید بن عمر ←
 ۱۴۱۹، ص ۱۰۸: ۷۵۸- العلاء بن المنقذ، ۷۵۹- ابو عمران الطیب، ۷۶۰- عبید بن عمر
 - ۱۳۸۳، ص ۴۴: حازم بن حکیم روى عنه عبدالصمد بن بشیر بن ربیع الخولانى
 ← ۱۴۱۹، ص ۱۰۹: ۷۷۲- حازم بن حکیم، روى عنه عبدالصمد بن بشیر، ۷۷۳-
 (الفضل) بن ربیع الخولانى*
 - ۱۳۸۳، ص ۴۵: المطلب بن زیاد الثقفى ابن المغيرة بن لومة ← ۱۴۱۹، ص ۱۱۰:
 ۷۸۰- المطلب بن زیاد الثقفى، ۷۸۱- المغيرة بن توبة*
 - ۱۳۸۳، ص ۴۷: نشیط ابن صالح [بن] عبدالله بن لفافة كوفى ← ۱۴۱۹، ص
 ۱۱۵-۱۱۶: ۱۲- نشیط بن صالح، ۱۳- (نشیط) بن عبدالله بن لفافة، كوفى*
 - ۱۳۸۳، ص ۵۲: نادر مولى على. عبدالحميد بن سعد ← ۱۴۱۹، ص ۱۲۴: ۱۶۴-
 نادر مولى، ۱۶۵- على بن عبدالحميد بن سعد*
 - ۱۳۸۳، ص ۵۲-۵۳: على بن يحيى. ابوالحسين ← ۱۴۱۹، ص ۱۲۵: ۱۹۷- على
 بن يحيى، ابوالحسين
 - ۱۳۸۳، ص ۵۵: على [بن] سعيد ابن اخت صفوان ← ۱۴۱۹، ص ۱۳۰: ۶۰- على
 بن (بلال)، ۶۱- سعيد ابن اخت صفوان*
 - ۱۳۸۳، ص ۵۷: بندار مولى ادريس ← ۱۴۱۹، ص ۱۳۴: ۴۴- (احمد بن محمد
 بن) بندار، مولى، ۴۵- ادريس*

۱۳۸۳، ص ۵۷: علی بن یحیی. ابوالحسین الحسین بن عباس بن حریس الرازی
← ۱۴۱۹، ص ۱۳۵: ۶۰- علی بن یحیی، ابوالحسین، ۶۱- الحسین بن عباس بن
حریس الرازی*

۱۳۸۳، ص ۶۰: محمد بن احمد بن علی بن ابراهیم ← ۱۴۱۹، ص ۱۴۱: ۷۷-
محمد بن احمد، ۷۸- علی بن ابراهیم*

۱۳۸۳، ص ۶۰: هارون بن مسلم. سعدان بصری ← ۱۴۱۹، ص ۱۴۳: ۲- هارون
بن مسلم بن سعدان، بصری*

۱۳۸۳، ص ۶۲: قنواء بنت رشید الزیّات. امرءة داود الرقی ← ۱۴۱۹، ص
۱۴۶-۱۴۷: ۸- قنواء بنت رشید، ۹- الرباب امرءة داود الرقی*

مجموع موارد فوق به شصت عنوان نمی‌رسد که در مقایسه با قریب به ۱۵۰۰ عنوان
مذکور در چاپ نخست، تعداد قابل توجهی نیست. صرف نظر از اینکه در برخی از این
تفکیک‌ها یا تلفیق‌ها امکان مناقشه یا تردید نیز هست.

۳. سایر موارد

۱۳۸۳، ص ۸: و قد روی فی سعید بن جبیر. قال علی بن الحکم: ثم کان بعدُ
ابوحزمة الثمالی ثابت بن دینار ← ۱۴۱۹، ص ۴۶: ۱۰- و قد روی فی سعید بن جبیر
قال علی بن حکم: ثم کان بعدُ، ۱۱- ابوحزمة الثمالی ثابت بن دینار. ۳۳

۱۳۸۳، ص ۱۷: و کان ابو عبدالله یکنی بأبی بصیر. ابو محمد محمد بن مسلم بن
ریاح ← ۱۴۱۹، ص ۶۴: ۱۲-... و کان ابو عبدالله یکنی ابابصیر بأبی محمد، ۱۳-
محمد بن مسلم بن ریاح. و مواردی از این دست که بسیار اندکند.

مبتنی بر مقایسه فوق روشن می‌شود که ادعای محقق چاپ دوم درباره تصحیف و
تعریف فراوان در نسخه مطبوع چندان مقبول نیست یا دست‌کم لازمه اصلاح این
اشکالات چاپ (یا به قول محقق: تصحیح) مجدد کتاب نیست.

گذشته از آنچه ذکر شد، نوآوری محقق در شماره‌گذاری اصحاب کار ارزنده‌ای
است، هرچند منظور از این شماره‌گذاری به درستی معلوم نیست. اگر بنا بر شمارش
اصحاب پیامبر و ائمه علیهم السلام بوده است، چنان که از تاکید محقق بر عدد ۱۷۰۷
برمی‌آید، نباید به اسامی مکرر شماره جدیدی تخصیص داده می‌شد و اگر مراد
شماره‌گذاری یکایک عناوین برای ارجاع در فهرست رجال پایان کتاب بوده است،

باید به هر عنوان یک شماره مستقل اختصاص می‌یافت؛ که البته هیچ‌یک از این دو رویه در سراسر کتاب اعمال نشده و هر یک مثال‌های نقضی دارد. این کار در قالبی دیگر، در چاپ نخست صورت گرفته است؛ به این ترتیب که اسامی رجال در متن با نقطه از هم تفکیک شده‌اند و در پایان کتاب در فهرست اعلام نیز کل اصحاب شماره‌گذاری شده‌اند. ضمن اینکه ظاهراً تفکیک ساده چاپ اول و شماره‌گذاری در فهرست اعلام، از آنچه در چاپ دوم با دو شماره‌گذاری مختلف (شماره‌گذاری مسلسل داخل [ ] و شماره‌گذاری در هر باب) انجام شده، دقیق‌تر است؛ زیرا در آنجا مکررات، یکبار شمارش شده‌اند و صرفاً صفحات مختلف مقابل نام آنها ذکر شده است، بنابراین شمارش چاپ نخست دقیقتر (۱۴۵۱) و مفیدتر است.

چاپ سوم. کتاب الرجال برای سومین بار سال ۱۳۸۶ (۱۴۲۸ ق / ۲۰۰۷ م) با عنوان کتاب الطبقات با مطالعه و تحقیق دکتر ثامر کاظم عبدالخفاجی از سوی انتشارات کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی منتشر شده است.^{۳۴} این چاپ به گفته محقق آن، مبتنی بر دو نسخه صورت گرفته است: نسخه اصل، نسخه دانشگاه تهران با تاریخ کتابت ۱۳۸۳ ق و بدون نام کاتب و نسخه کتابخانه آل کاشف الغطاء در نجف (تاریخ کتابت ۱۳۶۸ ق) به خط حسن عبدالهادی موسوی خراسان. ظاهراً به دلیل آن که در نسخه دوم تصحیف و تحریف زیادی صورت گرفته، فقط بر نسخه اول (اصل) اعتماد شده^{۳۵} و جز مواردی نادر نسخه بدل ذکر نشده است.^{۳۶} جالب آن که محقق نه تنها به نسخه‌های اختصاصی مرحوم محدث ارموی (که چاپ نخست مبتنی بر آنها صورت گرفته) دسترسی نداشته تا آنها را با نسخه اصل خود (که تاریخ کتابت آن با تاریخ چاپ اول کتاب برابر است!) مقایسه کند، بلکه به رغم انتشار این کتاب توسط انتشارات کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی (ره)، محقق از نسخه اختصاصی همین کتابخانه نیز (که مصحح چاپ اول در اختیار داشته) بهره نکرده است. بنابراین به نظر می‌رسد دست‌کم از لحاظ اصالت نسخه‌ها چاپ اول همچنان بیشتاز است و چاپ‌های دوم و سوم سخن تازه‌ای ندارند.

صرف‌نظر از نامگذاری متفاوت^{۳۷} محتوای این چاپ با چاپ‌های پیشین تفاوتی ندارد. هرچند عنوان طبقات الرجال در میان کتاب‌های محاسن برقی ذکر شده است، ولی محقق در مقدمه تأکید کرده است که این کتاب با عنوان الرجال یا رجال البرقی شهرت

یافته و در صفحه نخست مخطوطات مورد اعتماد در این تحقیق نیز همین نام درج شده است.^{۳۸} بنابراین وجه نامگذاری متفاوت کتاب روشن نیست. همچنین بر روی جلد و صفحه عنوان کتاب تاریخ وفات برقی ۲۸۱ درج شده که قطعاً نادرست و احتمالاً خطایی مطبعی است. محقق خود در مقدمه سال وفات برقی را ۲۷۴ یا ۲۸۰ ذکر کرده است.^{۳۹} نکته شگفت آور دیگر ادعای مؤلف درباره قطعی بودن نسبت این کتاب به احمد برقی (برقی صغیر) است^{۴۰} که بیشتر درباره نادرستی آن به تفصیل سخن رفت.

کار مصحح در چاپ سوم:

محقق مقدمه‌ای در شرح حال برقی برای کتاب آورده است؛ هرچند برخلاف ادعای او مبنی بر اینکه مطالعه‌ای جامع درباره برقی پیش از آن وجود نداشته، تنها انباشته‌ای از اطلاعات گردآوری شده از منابع است و عاری از تحلیل علمی است.^{۴۱} محقق در تحقیق متن این کتاب از منابع متعدّد شیعه و سنی بهره گرفته است،^{۴۲} به گونه‌ای که کتاب ۶۶ صفحه‌ای در چاپ نخست از مرز ۴۰۰ صفحه گذشته است. او در پاورقی ذیل هر عنوان، علاوه بر توضیحات اجمالی درباره آن فرد نظیر: نام کامل، کنیه و لقب، کتاب / کتب، نام معصومی که از او حدیث نقل کرده، و نظایر آن، انبوهی از منابع و مآخذ را با ذکر جلد و صفحه و شماره برای دستیابی به اطلاعات درباره آن عنوان فهرست کرده است. این کار فی نفسه ارزشمند و پرفایده است و زحمت جستجو در منابع را از دوش دیگر محققان برمی‌دارد، اما در حال حاضر، با وجود در دسترس بودن منابع الکترونیکی و کتابخانه‌های دیجیتال^{۴۳} که افراد را قادر می‌سازد با صرف زمانی کوتاه، به حجمی بسیار بیشتر از این منابع و ارجاعات دست یابند، چنین کاری، دست کم برای محققانی که با این ابزارها مانوس‌اند، محلی از اعراب ندارد. صرف نظر از اینکه منابع ارجاع داده شده در پاورقی‌ها از اعتبار و ارزش علمی یکسان برخوردار نیستند و گردآوری انبوه ارجاعات لزوماً به معنای فراهم آمدن اطلاعات تاریخی بیشتر و متقن‌تر نیست. بعلاوه محقق در مواردی به جز یک یا دو منبع متأخر نظیر: معجم رجال الحدیث خوبی یا طرائف‌المقال بروجردی و ... به اطلاعی دست نیافته و به ذکر همان‌ها بسنده کرده است. و بسا این منابع نیز اطلاعات خود را از همان رجال برقی اخذ کرده‌اند، چنان که مصحح چاپ نخست بارها در پاورقی یادآوری کرده است که نام فلان راوی تنها در رجال برقی آمده است و در دیگر منابع متقدم رجالی اثری از او نیست.

محقق عناوین (اسامی صحابه و راویان) را شماره‌گذاری کرده است. اما وجه این

شماره گذاری روشن نیست و خود نیز در این باره توضیحی نداده است. با نگاهی گذرا به متن، چنین به نظر می‌رسد که قصد محقق از این اعداد شمارش اصحاب و راویان معصومان علیهم السلام بوده است؛ چه او غالباً کنار نام‌های تکراری عددی درج نکرده و در پاورقی با عبارت «تقدمت تراجمهم»^{۴۴} از تکرار مطالب تحقیقی پیشین در پاورقی خودداری کرده است. اما این رویه همواره رعایت نشده و موارد نقض فراوانی دارد. از جمله آن که محقق به دو عنوان یکسان دو شماره مختلف تخصیص داده است و در پاورقی عنوان تکراری با عبارت «تقدمت ترجمته برقم...»^{۴۵} خواننده را به عنوان پیشین ارجاع داده است. بنابراین آخرین شماره، یعنی ۱۴۹۴،^{۴۶} نمی‌تواند بیان‌کننده تعداد راویان از پیامبر و ائمه علیهم السلام باشد، زیرا اسامی مکرر، شماره مجزا دارند.^{۴۷} این عملکرد دوگانه محقق اشکال دیگری نیز در پی داشته است.

همان‌طور که اشاره شد کتاب رجال برقی به ترتیب الفبایی منظم نشده است و بنابراین برای یافتن نام یکی از یاران معصومان، حتی با اطلاع از اینکه او راوی و صحابی کدام معصوم بوده، لازم است پژوهشگر کل رجال و راویان آن معصوم را مرور کند. این نقیصه در چاپ نخست با تهیه فهرست اعلامی جامع و در چاپ دوم با شماره گذاری مسلسل همه اعلام و تهیه فهرست الفبایی اعلام با ذکر شماره هر راوی جبران شده است. اما این مسأله در چاپ سوم با اشکالی اساسی مواجه است. زیرا با اینکه در پایان کتاب فهرست اعلامی نظیر آنچه در چاپ دوم هست، فراهم آمده (که البته در ادامه به اشکالات این فهرست نیز پرداخته خواهد شد) ولی عدم شماره گذاری اعلام تکراری امکان دستیابی به آنها را از طریق همین فهرست هم منتفی کرده است.^{۴۸} حال تصور کنید اگر پژوهشگری بخواهد بررسی کند که فلان راوی در رجال برقی در شمار اصحاب کدام یک از ائمه علیهم السلام آمده است، باید این کتاب با بیش از چهارصد صفحه را از ابتدا تا انتها تورق کند تا به خواسته‌اش برسد. باز جای شکرش باقی است که در انتهای کتاب فهرست مطالب (ابواب کتاب) آمده و گرنه دستیابی به راویان مربوط به هر امام نیز معضل بود. هرچند اگر کسی بخواهد به فلان راوی از اصحاب فلان امام مراجعه کند تا از ضبط نام او در رجال برقی آگاه شود یا از اطلاعات فراهم آمده توسط محقق در پاورقی بهره بگیرد، باز هم چاره‌ای جز بررسی همه رجال مذکور در آن باب ندارد.^{۴۹} در این شماره گذاری بی‌دقتی‌هایی نیز شده که در مقایسه با اشکالات پیش گفته قابل چشم‌پوشی است.^{۵۰}

یکی از مهم‌ترین ابزارهای علمی و معیارهای اساسی برای سنجش کیفیت تحقیق یک کتاب، فهرس فنی آن است که درباره کتاب حاضر خصوصاً فهرست اعلام از وظایف ضروری محقق است. به بیان دیگر نبود فهرست جامع اعلام، به معنای بی‌ارزش شدن و بی‌ثمر ماندن تمامی تلاش و زحمتی است که محقق در راه تحقیق آن صرف کرده است. در کتاب حاضر، این بخش از حیرت‌آورترین و مایوس‌کننده‌ترین بخش‌های آن است. اولاً بیش از نیمی از رجال کتاب در فهرست اعلام از قلم افتاده‌اند.^{۵۱} در مواردی هم شماره ضبط شده در فهرست نادرست است که مراجعه‌کننده را سردرگم می‌کند.^{۵۲} فهرست اعلام نساء هم که اصلاً فهرست الفبایی نیست، بلکه فهرست اسامی به ترتیب ائمه است که این اشکال به سبب کمی تعداد نام‌ها، قابل اغماض است.

آنچه گفته شد، همگی مسائل حاشیه‌ای درباره چاپ اخیرند، و با اینکه در همین نکات جزئی و فرعی اطلاعات ارزنده‌ای برای قضاوت درباره اعتبار کتاب نهفته است اما نگارنده به این موارد بسنده نکرده و متن کتاب حاضر را با متن و حواشی چاپ نخست آن مقایسه کرده است و در نتیجه به نکاتی دست یافته که در تحلیل میزان دقت و ارزش علمی تحقیق حاضر قابل ملاحظه است.

اولاً همان‌طور که پیشتر اشاره شد، نسخه‌های مورد اعتماد در تصحیح اخیر نسبت به آنچه در چاپ نخست اساس تصحیح قرار گرفته، فاقد و جاهتند. این موضوع در اختلاف‌های موجود میان متن چاپ شده این دو تحقیق کاملاً مشهود است. موارد فراوانی یافت می‌شود که در چاپ نخست ذکر شده ولی در چاپ اخیر اثری از آنها نیست. این موضوع دست‌کم حاکی از آن است که نسخه مورد اعتماد محقق چاپ ۱۴۲۸ افتادگی‌هایی داشته است. برای نمونه، موارد زیر در چاپ ۱۴۲۸ نیست:

۱۳۸۳، ص ۲: «والاصل من الكلب و الاصل فيهم معروف»، قس ۱۴۲۸، ص ۳۸؛
 ۱۳۸۳، ص ۷: «روی عنه عبدالاعلی»، قس ۱۴۲۸، ص ۶۴؛ ۱۳۸۳، ص ۸: «کان یکنی بیکر و یکنی بابی الحسن ایضاً»، قس ۱۴۲۸، ص ۷۱؛ ۱۳۸۳، ص ۱۰: «أحمد بن محمد الحضرمی و هو ابوبکر»، قس ۱۴۲۸، ص ۸۷؛ ۱۳۸۳، ص ۱۴: «روی عنه عثمان بن عیسی»، قس ۱۴۲۸، ص ۱۲۰؛ و موارد فراوان دیگر.

همچنین مواردی بر ضبط غیردقیق نسخه‌های چاپ ۱۴۲۸ دلالت دارد. برای نمونه عبارات ذیل را با هم مقایسه کنید:

۱۳۸۳، ص ۳: «اصحاب امیرالمؤمنین (ع) من اصحاب رسول الله (ص): الاصحاب، ثم الاصفیاء ثم الاولیاء، ثم شرطة الخمیس. من الاصفیاء من اصحاب امیرالمؤمنین (ع):...»؛ قس ۱۴۲۸، ص ۴۰: «اصحاب امیرالمؤمنین (ع) من اصحاب رسول الله (ص) و اصحابه، و من الاصفیاء و الاولیاء و شرطة الخمیس: فمن اصحابه:...».

۱۳۸۳، ص ۵: «و اصحابه من ربیعة:...»؛ قس ۱۴۲۸، ص ۵۴: «و من ربیعة:...».

۱۳۸۳، ص ۶: «و اصحابه من الیمن:...»؛ قس ۱۴۲۸، ص ۵۷: «و من الیمن:...».

۱۳۸۳، ص ۶: «عبدالرحمن بن ابی لیلی الانصاری شهد معه»؛ قس ۱۴۲۸، ص ۵۷:

«عبدالرحمن بن ابی لیلی الانصاری استشهد معه» (چگونه ممکن است عبدالرحمن با علی (ع) شهید شده باشد، در حالی که او سال ۸۳ درگذشته است).

این موارد تنها به نسخه های تحقیقی اخیر باز نمی گردد، بلکه بی دقتی در کار محقق نیز بارز است. علاوه بر مورد اخیر که مثال خوبی برای این مدعاست،^{۵۳} نمونه های دیگری نیز قابل ذکر است. مثلاً بارها محقق نامی را یکجا به گونه ای ضبط کرده و در جای دیگر، به گونه ای دیگر بدون اینکه درباره این تفاوت ها توضیح دهد؛ از جمله موارد زیر:

۱۴۲۸، ص ۳۱: «ابوعمره» و ص ۴۰: «ابوعمره» در حالی که در هر دو جا این نام

در کنار ابوسنان و جابر بن عبدالله آمده است.

۱۴۲۸، ص ۵۱-۵۲: «سالم، عبیده، زیاد بنو الجعد»؛ قس ص ۵۱، پاورقی ۳: «ابن

ابی الجعد» درباره سالم، که علی القاعده درباره دو برادر دیگر نیز صادق است؛ نیز قس ۱۳۸۳، ص ۵: «سالم و عبیده و زیاد بنو [ابی] الجعد» که مصحح لفظ «ابی» را در متن افزوده است.

۱۴۲۸، ص ۶۶: «حیب بن مظهر»؛ قس ص ۴۲: «حیب بن مظاهر». نیز قس

۱۳۸۳، ص ۴، ۷: که در هر دو «مظاهر» آمده است.

۱۴۲۸، ص ۶۸: «ابوسعید، و عقیصان»؛ قس ص ۵۶: «ابوسعید، عقیصان»؛ نیز قس

۱۳۸۳، ص ۵، ۸.

۱۴۲۸، ص ۷۶: «مسلم بن البطین»؛ قس ص ۶۶: «مسلم البطین»؛ نیز قس ۱۳۸۳،

ص ۷، ۸: «در هر دو «مسلم البطین».

۱۴۲۸، ص ۹۳: «عبدالحمید بن عواض الطائی»؛ قس ص ۳۴۶: «عبدالحمید بن

عواض البطائی»؛ نیز قس ۱۳۸۳، ص ۱۱: «عبدالحمید بن عواض الطائی» و ص ۴۷:

«عبدالحمید بن عواض البطائی» با این فرق که در پاورقی ۹ تذکر داده که پیشتر طائی ثبت شده است.

۱۴۲۸، ص ۹۴: «عمرو بن ابی المقدم»، با این توضیح در پاورقی ۲: «ابن هرمز الحذاء و اسم ابی المقدم ثابت کوفی مولی بنی عجیل...»؛ قس ص ۸۰: «الحداد، هو ابن ابی المقدم بن صوم الفارسی»، با این توضیحات در پاورقی ۲: «مولی بنی عجل، یکنی ابالمقدم». منابعی که در این دو پاورقی ذکر شده نیز اساساً با هم متفاوت است. همین مورد را قیاس کنید با ۱۳۸۳، ص ۹: «الحذاء و هو ابن ابی المقدم بن هرم الفارسی»، پاورقی ۲: «... ان ابالمقدم هو ثابت بن هرم الفارسی» و ص ۱۱، پاورقی ۲: «... قد سبق ذکر ابی المقدم ثابت بن هرم الفارسی». این مقایسه حاکی از منتهای دقت مصحح ۱۳۸۳ و اوج بی توجهی محقق ۱۴۲۸ است.

۱۴۲۸، ص ۱۱۷: «الحکم بن ابی الصلت»؛ قس ص ۱۰۲: «الحکم بن الصلت»؛ نیز قس ۱۳۸۳، ص ۱۲، ۱۴: در هر دو «الحکم بن الصلت». نمونه این دست بی دقتی ها در چاپ ۱۴۲۸ بسیار است.

گاهی نیز مطالبی در پاورقی آمده که به عنوان مربوط، نامربوط است. مثلاً پاورقی ۳ ص ۴۴ درباره مشخصات حارث بن عبدالله اعور و مآخذ اطلاعات آن کاملاً بی ربط است. محقق در نقطه گذاری متن نیز خطاهایی دارد که حاکی از بی دقتی اوست. مثلاً عبارتی در روایت مربوط به شرطة الخمیس را این طور نقطه گذاری کرده است: «... أن نبینا (ص) قال لاصحابه: فیما مضی تشرطوا انما لست اشارطکم الا علی الجنة...» (۱۴۲۸، ص ۴۰) در حالی که صحیح آن چنین است: «... أن نبینا (ص) قال لاصحابه فیما مضی: تشرطوا انما اشارطکم علی الجنة...» (۱۳۸۳، ص ۳). یا عبارت مربوط به جداسازی اصحاب علی (ع) بر مبنای قبائل را در شماره گذاری زید بن صوحان آورده است: «[۶۴] و من ربیعة، زید. [۶۵] و صعصة ابنا صوحان...» (مقایسه کنید با ۱۳۸۳، ص ۵: «واصحابه من ربیعة، زید و صعصة ابنا صوحان...»). عجیب تر از آن تفکیکی است که در اصحاب امام جواد (ع) صورت گرفته است. برقی پس از ذکر اصحابی که امام کاظم و امام رضا (ع) را درک کرده اند، به اصحاب خاص حضرت جواد پرداخته است. اما در توصیف یکی از این اصحاب چنین آمده است: «عبدالله بن سنان، من اصحاب الرضا علیه السلام». ^{۵۴} محقق در چاپ ۱۴۲۸، متوجه این امر نشده و عبارت «من اصحاب الرضا علیه السلام» را تبتیری مستقل کرده است (ص ۴۱۴) به طوری که خواننده

چنین برداشت می‌کند که تمام نام‌های پس از این تعبیر، از اصحاب امام رضا (ع) هم بوده‌اند در حالی که این طور نیست.

تفاوت‌های چاپ اول و سوم را نیز می‌توان هم چون مقایسه‌ای که میان چاپ اول و دوم کتاب ارائه شد، در همان طبقه‌بندی گنجانند:

۱) تفاوت در ضبط اعلام که برای پرهیز از تطویل مقاله از ذکر موارد صرف نظر می‌شود. البته گفتنی است که اکثر این اختلافات به دو عامل پیش گفته باز می‌گردد: الف) کم‌اعتباری نسخه‌های تحقیق چاپ سوم؛ ب) بی‌دقتی محقق در ضبط اعلام. هرچند در پاره‌ای موارد با تصحیح قیاسی اصلاحاتی نیز صورت گرفته است.

۲) تفاوت در تفکیک اعلام. بنابر بررسی نگارنده، موارد اختلاف چاپ سوم با چاپ نخست، بسیار اندک است. ۵۵ بدین ترتیب شاید بتوان گفت که مبنای تفکیک اعلام چاپ نخست بوده است.

***

از آنچه گفته شد، می‌توان چنین نتیجه‌گیری کرد که با وجود گذشت بیش از ۴۵ سال از چاپ نخست کتاب الرجال برقی (۱۳۸۳ق)، این تصحیح و تحقیق، همچنان از لحاظ اعتبار، دقت در ضبط اعلام و فواید رجالی بر چاپ‌های دوم (۱۴۱۹ق) و سوم (۱۴۲۸ق) برتری دارد. عجیب آن که چاپ اخیر، کتاب برگزیده فصل پاییز سال ۱۳۸۶ هم بوده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. برخی دیگر از شخصیت‌های علمی این خاندان عبارتند از: حسن بن خالد، عموی احمد برقی که ثقة بود و چند کتاب تألیف کرد؛ علی بن محمد بندار، نوه دختری احمد برقی که محدثی ثقة و از مشایخ کلینی در کافی است؛ احمد بن عبدالله نوه پسر احمد برقی که فرزندش علی و کلینی از او روایت می‌کنند؛ علی بن احمد بن عبدالله، نتیجه احمد برقی از مشایخ صدوق؛ علی بن علاء بن فضل، نوه برادر برقی که فقیه بوده است.

۲. او از قریب به دویست نفر حدیث نقل کرده و کتاب‌های بیش از صد نفر را روایت کرده است؛ برای فهرست مشایخ برقی ر.ک. خوئی، معجم رجال الحدیث، ج ۲، ص ۳۱-۳۲، ۲۲۶-۲۲۷، ۲۶۶-۲۶۷.

۳. غالب ایشان راویان کوفی‌اند؛ افرادی چون: ابن فضال، ابن محبوب، اسماعیل بن مهران، حسن بن علی و شاعر، عبدالرحمان بن حماد، عثمان بن عیسی، علی بن اسباط، عمرو بن عثمان و محمد بن عبدالحمید عطار.

۴. کسانی مانند: داود بن قاسم بغدادی، محمد بن عیسی عبیدی و یعقوب بن یزید.
۵. کسانی چون: احمد بن محمد سیاری، بکر بن صالح، حسین بن علی بن ابی عثمان، محمد بن حسن بن شمون و ابوسمینه محمد بن علی کوفی.
۶. برای اطلاع بیشتر درباره شاگردان و روابیان او ر.ک. خوئی، معجم رجال الحدیث، ج ۲، ص ۲۲۷، ۲۶۷.
۷. برای اطلاع بیشتر درباره خاندان برقی ر.ک. محمدجواد شبیری، «برقی، ابوجعفر» و حسن طارمی، «برقی، ابوعبدالله»، دانشنامه جهان اسلام، ج ۳، ص ۱۵۸-۱۶۲.
۸. ابن ندیم، ص ۲۷۶.
۹. تستری، ج ۱، ص ۴۵، مقایسه کنید با بحر العلوم، ج ۴، ص ۱۵۶: که مراد از سعد را «سعد بن سعد اشعری» راوی از امام رضا و امام جواد علیهما السلام دانسته است که محمد بن خالد برقی از او روایات کرده است.
۱۰. تستری، همانجا.
۱۱. نظیر آنچه در کتاب های فهرست شیخ طوسی، رجال نجاشی، رجال علامه حلی و خلاصه ابن داود دیده می شود؛ تستری، همانجا.
۱۲. ر.ک. تستری، همانجا؛ شبیری، ج ۳، ص ۱۵۸-۱۶۰.
۱۳. از این پس به این چاپ با سال نشر آن (۱۳۸۳) ارجاع داده می شود.
۱۴. ۱۳۸۳، کلمه المصحح، ص ب و ج، مصحح تصویر نخستین برگه از اولین نسخه کتاب رجال البرقی را نیز چاپ کرده است با این توضیح: «أول صفحة من أول نسخة عندنا من نسخ رجال البرقی و أشرنا إليها المقدمة برمز «الف»».
۱۵. کتب مورد استفاده مصحح عبارتند از: ارشاد مفید، استیعاب ابن عبدالبر، اسد الغابة ابن اثیر، اشتقاق ابن درید، اصابة ابن حجر عسقلانی، تنقیح المقال مامقانی، تهذیب الاسماء نووی، جامع الرواة اردبیلی، خلاصه علامه حلی، رجال شیخ طوسی، رجال کشی، رجال نجاشی، فهرست شیخ طوسی، قاموس فیروزآبادی، الکنی و الالقاب محدث قمی، مراهد الاطلاع صفی الدین بغدادی، معجم قبائل العرب کحاله، معجم ما استعجم بکری، منتهی المقال ابوعلی حائری، منهج المقال استرآبادی، و النهایه ابن اثیر (ر.ک. ۱۳۸۳، کلمه المصحح، ص ج و د).
۱۶. از این پس به این چاپ با سال نشر آن (۱۴۱۹) ارجاع داده می شود.
۱۷. ۱۴۱۹، مقدمه المحقق، ص ۱۹-۲۲: تنبیه فی البحث عن مؤلف هذا الكتاب.
۱۸. همان، مقدمه المحقق، ص ۲۳. در ص ۲۷ تصویر صفحه نخست نسخه الف از چاپ اول عیناً چاپ شده است با این توضیح: «الصفحة الاولى من النسخة الخطیة».
۱۹. برای نمونه نک. همان، ص ۳۰، پاورقی ۳، ص ۳۵، پاورقی ۱ و ۲، ص ۳۶، پاورقی ۴، ص ۳۷، پاورقی ۱ و ۲، ص ۴۵، پاورقی ۱، ص ۴۶، پاورقی ۱، ص ۵۵، پاورقی ۳، ص ۶۱، پاورقی ۳.
۲۰. برای نمونه نک. همان، ص ۲۹، پاورقی ۲، ص ۳۰، پاورقی ۳، ص ۵۴، پاورقی ۳، ص ۶۱، پاورقی ۳، ص ۷۶، پاورقی ۲، ص ۷۷، پاورقی ۱۲ و موارد بسیار دیگر.
۲۱. برای نمونه نک. همان، ص ۴۴، پاورقی ۱.

۲۲. برای نمونه نک. ۱۴۱۹، ص ۵۶: «بشیر النبال الشیبانی»، پاورقی ۲: «بشر (خ ل)»، قس ۱۳۸۳، ص ۱۳: «بشیر النبال الشیبانی»، پاورقی ۱۵: «ب، ج: بشر»، نیز نک. ۱۴۱۹، ص ۵۶، پاورقی ۳، قس ۱۳۸۳، ص ۱۳، پاورقی ۱۶.
۲۳. برای نمونه نک. ۱۴۱۹، ص ۳۰: «بریده بن الخصب»، پاورقی ۲: «الخصب (خ ل)»، قس ۱۳۸۳، ص ۲: «بریده بن الخصب»، پاورقی ۳: «ب، ج:»؛ «الخصب»: ص ۴۰: «ربیع بن علی»، پاورقی ۲: «ربیعة (خ ل)»، قس ص ۷: «ربیعة بن علی»، پاورقی ۴: «ب، ج: ربیع بن علی»، نیز نک. ۱۴۱۹، ص ۶۱، پاورقی ۲، قس ۱۳۸۳، ص ۱۶، پاورقی ۴.
۲۴. برای نمونه نک. ۱۴۱۹، ص ۳۹، پاورقی ۱: «الخمیری، الهمری (خ ل)»، قس ۱۳۸۳، ص ۶، پاورقی ۹: «الف: الخمیری، ب، ج: الهمری»، نیز نک. ۱۴۱۹، ص ۵۲، پاورقی ۲، قس ۱۳۸۳، ص ۱۱، پاورقی ۴، ۱۴۱۹، ص ۵۷، پاورقی ۲، قس ۱۳۸۳، ص ۱۴، پاورقی ۴.
۲۵. کتب مورد استناد محقق بنا بر گزارشی که در مقدمه (ص ۲۴) آمده عبارتند از:
- کتب رجالی شیعه: رجال الطوسی، رجال الکشی، رجال النجاشی، و فهرست شیخ طوسی؛
  - کتب رجالی اهل سنت: تاریخ بخاری، اسد الغابة ابن اثیر، تهذیب التهذیب، تقریب التهذیب و لسان المیزان و الاصابة ابن حجر عسقلانی، الثقات و الضعاف ابن حبان، الجرح و التعديل رازی، میزان الاعتدال و تاریخ الاسلام ذهبی؛
  - کتب تاریخی: تاریخ طبری، الكامل ابن اثیر، الفتوح ابن اعثم کوفی، وقعه الصنین منقری، الجمل مفید و...
۲۶. ۱۴۱۹، ص ۲۳-۲۴.
۲۷. برای نمونه نک. همان، ص ۴۴: عمرو بن قیس، ص ۴۶: محمد بن عمر بن علی بن ابی طالب، ص ۴۷: جعفر بن ابراهیم، ص ۶۰: القاسم بن محمد، ص ۶۳: ابان بن تغلب، ص ۶۴: عبدالحمید بن عواض، ص ۶۵: مالک بن اعین، ص ۶۸: محمد بن عمران، ابوالخطاب بن ابی زینب، ص ۶۹: محمد السجاد بن زیاد، ص ۷۱: حماد بن ابی طلحه، و موارد بی شمار دیگر.
۲۸. برای نمونه نک. همان، ص ۴۷: الحکم بن عتیبة، ص ۵۵: الحسن بن ابی سارة، الحسن بن ابی حبیب، الحسن بن شهاب، الحسن بن عماره، الحسن بن الزیات، ص ۶۰: الحسن بن ابی العلاء، ص ۶۱: الحارث بن شریح، ص ۶۴: الحسن بن عماره، ص ۶۵: الحسن بن ابی ساره، و موارد بسیار دیگر.
۲۹. توضیح پاورقی ۳ همان صفحه واقعاً عجیب است: «هو ابوالبلاد، كما یأتی ...». معلوم نیست اگر این دو متحدند چرا محقق آنها را تفکیک کرده است.
۳۰. مصحح ۱۳۸۳ (همانجا، پاورقی ۴) صحیح آن را توضیح داده است: «الصیقل المکنی بابی الولید هو حسن بن زیاد، لا ابن رباط».
۳۱. مصحح ۱۳۸۳ (همانجا، پاورقی ۶) درباره احتمال اتحاد این دو توضیح داده است.
۳۲. با توضیح کافی درباره این عنوان در پاورقی ۱۶.
۳۳. پاورقی های این دو کتاب خود بهترین گواه بر میزان صحت و دقت این دو کار است: ۱۳۸۳، ص ۸، پ ۷: که شاهی از کوشی آورده مبنی بر اینکه سعید بن جبیر از اصحاب امام سجاد بوده است، قس ۱۴۱۹، ص ۴۶، پ ۱: «کذا فی النسخ، و لم يتضح لنا المراد!»

۳۴. از این پس به این چاپ با سال نشر آن (۱۴۲۸) ارجاع داده می‌شود.

۳۵. مقدمه محقق، ص ۲۶-۲۷، ۱۴۲۸.

۳۶. نمونه‌ای از این نسخه بدل‌ها بدین قرار است: ۱۴۲۸، ص ۱۰۳، پاورقی ۲: «لا يوجد في نسخة كاشف الغطاء والمثبت من نسخة الاصل»؛ نیز: ص ۱۰۴، پاورقی ۶، ص ۱۰۸، پاورقی ۳ و ۵، ص ۱۳۰، پاورقی ۵، ص ۱۱۸، پاورقی ۳: «في نسخة كاشف الغطاء ... تعريف والمثبت من الاصل»؛ نیز: ص ۱۲۳، پاورقی ۴، ص ۱۲۸، پاورقی ۱، ص ۱۳۰، پاورقی ۲، ص ۱۳۳، پاورقی ۳، البته در مواردی هم برخلاف گفته محقق، نسخه نجف (کاشف الغطاء) ترجیح داده شده است؛ مثلاً: ص ۱۱۴، پاورقی ۳: «في نسخة الاصل غير موجود والمثبت من نسخة آل كاشف الغطاء و لم اقف له ترجمة».

۳۷. همین نامگذاری متفاوت انگیزه اصلی نگارش این سطور بوده است؛ چه نگارنده به شوق اینکه متنی تازه از برقی منتشر شده برای تهیه و معرفی آن اقدام کرد هرچند عملاً چیزی جز تکرار مکررات نیافت.

۳۸. همان، مقدمه محقق، ص ۲۶.

۳۹. همان، مقدمه، ص ۲۵.

۴۰. عبارت او چنین است: «أما نسبته الى الشيخ البرقي، فصحيحة و موثقة و ليس فيها شك و الادلة على ذلك...» (همان، مقدمه، ص ۲۶).

۴۱. مقایسه کنید با شبیری، «برقی، ابوجعفر»، دانشنامه جهان اسلام، ج ۳، ص ۱۵۸-۱۶۰.

۴۲. در فهرست منابع او مشخصات ۱۹۶ کتاب ذکر شده است. از جمله، در مباحث رجالی از طبقات ابن سعد، طبقات خیاط، کتاب‌های بخاری، مسلم و طبری، خطیب بغدادی، ابن اثیر، ابوالفرج اصفهانی، نجاشی، طوسی، ابن ابی حاتم رازی، ابن حبان، ابن ندیم، حاکم نیشابوری، شیخ مفید، ابن داود، مزی، ذهبی، ابن حجر و سیوطی و در زمینه انساب از ابن حزم، ابن درید، قیسرانی، سمعانی و ابن اثیر استفاده کرده است. همچنین درباره اطلاعات جغرافیایی به معجم البلدان حموی بسنده کرده و در زمینه لغت نیز لسان العرب ابن منظور و مختار الصحاح رازی را به کار گرفته است.

۴۳. برای نمونه لوح فشرده کتابخانه اهل البیت (نسخه ۱) تولید سال ۱۳۸۴ ش از سوی مرکز معجم فقهی و مرکز پژوهش‌های اسلامی المصطفی منتشر شده، و حاوی ۴۷۰۹ جلد کتاب در حوزه‌های مختلف علوم اسلامی است که تقریباً محققان مباحث اسلامی را از تهیه کتاب یا مراجعه به کتابخانه‌های تخصصی بی‌نیاز ساخته است. نمونه دیگر لوح فشرده المكتبة الاسلامية الكبرى الشاملة، حاوی انبوهی از منابع اسلامی اهل سنت است که در کشور اردن از سوی مرکز التراث للبرمجيات تهیه شده است.

۴۴. برای نمونه نک. ۱۴۲۸، ص ۴۰، پاورقی ۱۱، ص ۵۸، پاورقی ۳، ص ۶۶، پاورقی ۱ و ۲، ص ۶۸، پاورقی ۱، ۲، ۷۱، پاورقی ۱، ص ۸۲، پاورقی ۱ و ۲ و موارد بسیار دیگر. گاهی راوی کلاً نادیده گرفته شده است؛ برای نمونه نک. ص ۷۱، ۸۲: «جابر بن عبدالله الانصاری» که از ذکر عبارت ناقابل و البته بی‌نمر «تقدمت ترجمته» هم محروم مانده است؛ یا اینکه تکراری بودنش مغفول مانده است، مثلاً: ص ۷۶: «مسلم بن الطبین»، قس ص ۶۶؛ ص ۹۴: «عمرو بن ابی المقدم»، قس ص ۸۰؛ ص ۱۳۴: «طربال»، قس ص ۱۰۰.

۴۵. برای نمونه نک. همان، ص ۷۶، پاورقی ۳، ص ۹۱، پاورقی ۱۲، ص ۹۵، پاورقی ۳، ص ۱۱۴، پاورقی ۵.

ص ۱۳۸، پاورقی ۵ و موارد فراوان دیگر. البته موارد نقضی هم وجود دارد که ظاهراً باید حمل بر بی دقتی محقق کرد. مانند: ص ۳۵، پاورقی ۴ که عیناً تکرار مطالب ص ۳۱، پاورقی ۲ درباره «عبدالرحمن بن قیس» است.

۴۶. البته این شمارش مسلسل فقط مربوط به اعلام رجال است. اعلام نساء در بخش پایانی کتاب مجدد شماره گذاری شده و به شماره ۲۹ ختم شده است.

۴۷. همین اشکال درباره اعلام انساء هم صادق است.

۴۸. جالب اینکه در برخی از پاورقی‌ها به فهرست ارجاع داده شده است؛ برای نمونه نک. ص ۳۴۶، پاورقی ۲، ص ۳۴۷، پاورقی ۱؛ ص ۳۸۹، پاورقی ۱ و ۲؛ ص ۴۱۷، پاورقی ۱: «تقدمت تراجمهم، انظر الفهرست!»

۴۹. نگارنده این سطور در نگارش مقاله حاضر کاملاً این دشواری را لمس کرده است؛ چه بارها برای یافتن نام یک راوی بیش از پنجاه برگ از کتاب را تورق کرده و با حدس و گمان و استفاده از چاپ‌های دیگر به صفحه مزبور دست یافته است.

۵۰. از جمله: گاه برای نام دو راوی یک عدد درج شده (برای نمونه نک. ص ۵۷: «[۷۰] عبدالله و ریح، ابنا الحرث بن بکر بن وائل»، ص ۱۲۴: «[۲۹۰] ورد و الکمیت ابنا زید الاسدی»); گاه به چند نفر که در متن اصلی چاپ‌های دیگر با حروف عطف به هم مربوط شده‌اند، شماره‌های مختلفی داده شده و نهایتاً صفت یا لقبی که به هر دو یا سه نفر باز می‌گشته به آخرین نفر تخصیص یافته است (برای نمونه نک. ص ۵۱-۵۲: «[۵۶] سالم، [۵۷] عبیده، [۵۸] زیاد، بنو الجعد الاشجعیون»، گویی بنو الجعد الاشجعیون فقط درباره زیاد است؛ قس ۱۳۸۳، ص ۵: «سالم و عبیده و زیاد بنو [ابی] الجعد الاشجعیون»؛ ص ۵۲-۵۳: «[۵۹] ربیع. [۶۰] مسعود ابنا خراش، العبسیان»؛ قس ۱۳۸۳، ص ۵: «ربعی و مسعود ابنا خراش العبسیان»).

۵۱. از ۱۴۹۴ نام رجال، ۸۴۰ نام نخست فهرست نشده‌اند؛ به بیان دقیق‌تر شماره‌های ۱ تا ۸۴۴ به جز ۱۳۰، ۱۳۶، ۱۹۶، ۶۲۶، که البته هنوز هم در فهم سبب این استثناها درمانده‌ام! به علاوه، شماره‌های ۹۹۲، ۱۰۱۳، ۱۰۲۸، ۱۰۵۴، ۱۰۶۲، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۲۰۲، ۱۴۰۳، و ۱۴۵۴ نیز در این فهرست نیستند. این در حالی است که نام برخی از اعلام در این فهرست دوبار ضبط شده است (شماره‌های ۱۱۲۴، ۱۱۲۵). و برخی نام‌ها در این فهرست هست که اصلاً در کتاب برقی نیستند.

۵۲. این موارد عبارتند از: ۱۱۵۹ به جای ۱۱۷۹، ۱۳۷۵ به جای ۱۳۰۹، موارد دیگر به سبب نزدیک بودن شماره‌ها تا حدی قابل تحمّل است: ۸۶۱ به جای ۸۶۰، ۸۶۲ به جای ۸۶۴، ۸۶۷ به جای ۸۶۸، ۹۴۶ به جای ۹۴۰، ۹۴۷ به جای ۹۴۱، ۱۰۱۳ به جای ۱۰۱۴، ۱۰۳۲ به جای ۱۰۳۳، ۱۰۳۶ به جای ۱۰۳۸، ۱۰۳۸ به جای ۱۰۳۹، ۱۰۴۲ به جای ۱۰۴۳، ۱۰۴۴ به جای ۱۰۴۵، ۱۰۴۵ به جای ۱۰۴۶، ۱۰۷۲ به جای ۱۰۷۳، ۱۰۷۶ به جای ۱۰۷۵، ۱۱۶۶ به جای ۱۱۶۵، ۱۱۶۵ به جای ۱۳۵۲، ۱۳۵۳ به جای ۱۴۵۸، ۱۴۵۲ به جای ۱۴۵۱.

۵۳. برای مورد مشابه نک. همان، ص ۴۱: «سهیل و عثمان ابنا حنیف» که در هیچ یک از منابع یاد شده در پاورقی ۱ همان صفحه و دیگر منابع تاریخ اسلام (جز موارد معدود و از باب تصحیف) نام او سهیل بن

حنیف ذکر نشده است. نیز نک. ص ۵۰، که در متن لقب الاصغیر بن نباته «التیمی»، ثبت شده ولی در پاورقی ۲ همان صفحه «التیمی» آمده است؛ نیز قس ۱۳۸۳، ص ۵: «التیمی». البته شاید این‌گونه اشکالات ناشی از نمونه‌خوانی نادقیق انتشارات باشد.

۱۳۸۳، ص ۵۷.

۵۵. بر خلاف چاپ دوم که در سی مورد اختلاف اساسی با چاپ نخست داشت. برای نمونه این اختلافات نک. ۱۴۲۸، ص ۷۹: «[۱۲۹] عامر بن ابی النمط، ابویحیی»، قس ۱۳۸۳، ص ۹: «عامر بن ابی النمط. ابویحیی»، ۱۴۲۸، ص ۱۸۹: «[۵۳۵] القاسم، شریک: المفصل بن عمر»، قس ۱۳۸۳، ص ۲۵، ۱۴۲۸، ص ۳۸۶: «[۱۲۹] علی بن یحیی، ابوالحسین»، قس ۱۳۸۳، ص ۵۲-۵۳، ۱۴۲۸، ص ۴۱۵: «[۱۳۹۴] علی بن یحیی، ابوالحسین. [۱۳۹۵] الحسن بن عباس بن حدیس الرازی»، قس ۱۳۸۳، ص ۱۵۷، ۱۴۲۸، ص ۴۳۵: «[۱۴۷۶] هارون بن مسلم بن سعدان، بصری»، قس ۱۳۸۳، ص ۶۰.

منابع

ابن ندیم، محمد بن اسحاق، ابوالفرج محمد بن اسحاق، الفهرست، تحقیق محمدرضا تجدد، تهران، اسدی، ۱۳۵۰.

بحرالعلوم، محمدمهدی، رجال السید بحرالعلوم المعروف بالفوائد الرجالية، تحقیق و تعلیق محمدصادق بحرالعلوم و حسین بحرالعلوم، تهران، مکتبه الصادق، ۱۳۶۳.

برقی، احمد بن محمد، کتاب الرجال، تصحیح کاظم موسوی میاموی، زیر نظر جلال‌الدین محدث ارموی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ ش / ۱۳۸۳ ق.

_____، تحقیق جواد قیومی اصفهانی، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۹ ق.

_____، الطبقات، تحقیق ثامر کاظم خفاجی، قم، مکتبه شماحة آية الله العظمی

المرعشی الکبری، ۱۴۲۸ ق.

تستری (شوشتری)، محمّد تقی، قاموس الرجال، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۰-۱۴۲۴ ق.

خویی، ابوالقاسم، معجم رجال الحديث، بیروت، ۱۴۰۳ ق / ۱۹۸۳ م، چاپ افسست قم [بی تا].

شیرازی، محمّدجواد، «برقی، ابوجعفر»، دانشنامه جهان اسلام، جلد ۳، تهران، بنیاد دائرة المعارف

اسلامی، ۱۳۷۸.

طارمی، حسن، «برقی، ابوعبدالله»، دانشنامه جهان اسلام، جلد ۳، تهران، بنیاد دائرة المعارف

اسلامی، ۱۳۷۸.